

ВІДГУК

офіційного опонента, кандидата історичних наук

Ляски Віталія Михайловича на дисертацію

Зінкевича Тимофія Семеновича «Християнська релігія і церква як чинник державотворення в Київській Русі», поданої на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю

07.00.01 – історія України

У сьогочесніх умовах української медієвістики коло проблем, пов'язаних із зародженням та генезою державного організму Русі, належить до пріоритетних дослідницьких напрямів. Особливо значимою в цьому руслі є праця на пограничні наук, яка дозволяє оперувати джерелами різного походження й комплексно, а не розірвано, вивчати політичний, суспільний та духовний виміри життя давніх спільнот.

Саме такий підхід задекларував Тимофій Зінкевич у своєму дисертаційному дослідженні «Християнська релігія і церква як чинник державотворення в Київській Русі». Вплив християнства на державотворчі процеси у східнослов'янському світі важко переоцінити, проте актуальність роботи формує не лише об'єкт та предмет дослідження, але й бажання дисертанта охопити усю територію Руської держави та ще й у розлогих хронологічних рамках: від середини IX ст. до середини XIII ст. Прагнення такого розгляду у різних часово-просторових вимірах варте похвали, однак основна частина роботи все ж має виразну «києвоцентричність» з домінантою у хронології на кінець Х–середину XI ст., тобто період розквіту Руської держави. Нижня хронологічна межа дослідження – IX ст. – хибує на певну умовність, бо ж, *terminus post quem* у хронології дослідження більш ніж очевидний й визначається 988 р., датою офіційного прийняття християнства. Однак з тією важливою заувагою (яку автор, до речі, оминає), що запровадження християнства не відразу зумовило різку зміну світоглядних уявлень населення Русі і подекуди спричинило формування релігійного синкретизму.

У першому розділі дисертації здійснено огляд історіографії проблеми, аналіз джерельної бази та вироблено теоретико-методологічні засади дослідження, які базуються на синергетичному підході. Т. Зінкевич детально висвітлив напрацювання своїх попередників, поділивши їх на хронологічні

блоки. Левова частка історіографічного аналізу присвячена працям українських та російських істориків XIX – початку ХХ ст., а також досліджень представників української діаспори. Водночас, не до кінця зрозуміло, що автор мав на увазі, пишучи на с. 35: «радянські історики оминали проблеми, пов’язані з історією релігії та церкви в Україні, як такі, що не вписуються в рамки офіційної ідеології». Така теза набуває особливої суперечності з оглядом на те, що кількома сторінками вище, на с. 31–34 автор висвітлює доробок Б. Грекова, Б. Рибакова, Я. Щапова та ін., які були представниками радянської науки. Окрім того, у кількох місцях (особливо у частині про дослідження за часів незалежної України) розгляд історіографії зводиться до перелічування науковців та їх праць без належного аналізу ідей та концепцій. Тут впадає у вічі відсутність жодних згадок про дослідження Ігоря Скочиляса, автора фундаментальної книги «Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII ст.» (Львів, 2010) чи Володимира Александровича, який скрупульозно проаналізував знамениту Холмську ікону на тлі поширення візантійського мистецтва на теренах Центрально-Східної Європи. Така ж невтішна доля у дисертації спіткала і зарубіжну історіографію. Відтак, у списку використаної літератури немає жодної (*sic!*) праці західних істориків, навіть Анджея Поппе, який чи не всю свою наукову кар’єру присвятив проблемам становлення й функціонування християнської церкви у Русі.

Джерельну основу дослідження Т. Зінкевича склали писемні пам’ятки, головно, літописи та літературні твори. Базовими для дисертації стали «Повість минулих літ», Київський літопис та частково Никонівський літопис. У цьому переліку щонайменше подив викликає відсутність Галицько-Волинського літопису, бо ж тоді незрозуміло на основі чого автор висвітлював реалії XIII ст. Критичні думки викликає і використання літописів у перекладах, зокрема авторства Л. Махновця, які в окремих випадках спрощують чи навіть спотворюють первісний протограф. Позитивом підрозділу, присвяченого джерелам, є те, що автор аргументує потребу використання конкретних пам’яток і вдало вмонтовує їх у процес висвітлення задекларованої ним теми.

Передусім, маємо на увазі таке специфічне джерело як книги Святого письма, які розглянуті у контексті ідей християнства щодо укладу державного життя.

Суттєвою хибою не лише цього підрозділу, але й роботи загалом є те, що Т. Зінкевич повністю ігнорує речові джерела, зокрема величезну базу археологічних матеріалів та комплекс сфрагістичних матеріалів, пов'язаних із Церквою. Зокрема, використання археології дало б змогу автору розглядати релігійну ситуацію у не статиці, а у динаміці. Відтак, коли ми говоримо про регіони, віддалені від Києва, приміром Прикарпаття, археологія чітко засвідчує довготривалі в часі процеси християнізації, які добре синхронізувалися з процесами одержавлення. І остаточне утвердження християнства на Прикарпатті сталося не в кінці Х ст. після приєднання цих теренів до Києва і не після появи тут Ростиславичів у 1080-х рр., а значно пізніше – на початку 1140-х рр., коли з ініціативи князя Володимира Володаревича було створено Галицьке єпископство. Розгляд таких процесів на тлі археології став би помічним для автора у роздумах, проте яку роль відігравала релігія у інтеграції прилучених до Києва земель та творенні із цих колишніх ареалів єдиної державної структури. До того, домінанта у дисертації лише писемних джерел автоматично означає розгляд окресленої проблеми лише крізь призму елітарних прошарків населення, згаданих у писемних пам'ятках. Натомість залучення археологічних матеріалів дозволило б висвітлити вплив християнства на так звану мовчазну більшість, яка може і безпосередньо не творила держави, але ж становила її основу та суть.

Другий розділ дисертації має назву «Формування державницької ідеології та рис громадянської релігії у давньоруському християнстві». На його початку Т. Зінкевич слушно зауважує, що релігія у середньовічну добу була однією із важливих складових державного будівництва. І тут яскравим прикладом постає Руська імперія на початку князювання Володимира Святославича. Саме через оптику державної доцільнostі та політичної потреби дисертант аналізує літописну оповідь про вибір Володимиром віри та на руському тлі пояснює вибір християнства саме із візантійського середовища. Політичних причин для такого вибору було вдосталь: тісні контакти з Візантією, зручна для

наслідування модель централізованого устрою, міжнародна ситуація тощо. Те, що Володимир схилився на бік християнства східного обряду, Т. Зінкевич обумовлює більш як столітньою традицією релігійних впливів Візантії на Київ, починаючи від князя Аскольда. Однак, в цьому контексті пасувало б згадати і інші можливі шляхи проникнення християнства у середовище східнослов'янського світу. Навіть ті, які не вели до Києва, але мають хоч і гіпотетичне, але все ж джерельне підтвердження. Маємо на увазі так званий Празький привілей 1086 р. імператора Генріха IV для єпископа Яромира, за яким територія Празької дієцезії *ab initio* (973 р.) «...до сходу такі має ріки граничні Буг (Bug) іменується і Стир (Ztir)...». До того ж, ймовірне виникнення перших християнських спільнот на Волині та Галичині шляхом поширення кирило-мефодіївської традиції жваво обговорюється у науковому середовищі.

До однієї з найвдаліших частин роботи, безсумнівно, належить виклад Т. Зінкевичем аналізу причин вибору Володимиром саме християнства східного обряду крізь призму християнських канонічних текстів. На конкретних джерельних прикладах дисертант розгортає думку про сакралізацію світської влади та лояльність до неї з боку підлеглих. Автор також звертається до літописної оповіді про послів Володимира, на яких сильне враження справила Божественна літургія у візантійському храмі, й намагається пояснити, що такий ефект це лише художній прийом літописця, а одна із сутнісних речей християнського культу. У дисертації також показано процес швидкої адаптації християнського віровчення до державних потреб Русі. Це і літературний образ Володимира як такого, що уподоблюється до біблійних Соломона і Давида, і конструювання формули «Київ – другий Єрусалим». Неабияку роль у формуванні руської ідентичності православ'я відіграло формування культу власних святих, яке розпочалося від часу канонізації у XI ст. Бориса та Гліба, синів Володимира.

У наступних підрозділах Т. Зінкевич розглядає поширення християнства на Русі крізь призму громадянської релігії (чи як автор обережно зазначає протогромадянської релігії), дефінітивним сенсом якої є передусім національна складова. Такий сміливий та нестандартний підхід дисертанта до окресленої у

темі дисертації проблеми дещо нівелює структура цього розгляду. Замість того, аби на основі джерел сформувати конкретні риси православ'я як громадянської релігії і аналізувати їх, автор пішов простішим шляхом, почергово висвітлюючи концепт релігії такого гатунку на сторінках «Слова про закон і благодать» митрополита Іларіона та «Повісті минулих літ». Такий підхід, як нам видається, завдав Т. Зінкевичу чимало клопоту. По-перше, він «відрубав» від числа основних ті джерела, у яких подібні ідеї зустрічаються (як-от «Пам'ять і похвала князю руському Володимиру...» Якова Mnіха чи Галицько-Волинський літопис). А, по-друге, акцентуація на конкретних джерелах схилила автора до написання абсолютно зайвих розлогих екскурсів про історію створення цієї чи іншої писемної пам'ятки та навіть більше – огляду їх історіографії (до прикладу, с. 87–91, с. 101–103). Серед рис православ'я як громадянської релігії в Русі Т. Зінкевич називає турботу Бога про Руську землю, особовість її народу як народу християнського, уже згадувану формулу про Київ як «новий Єрусалим», адаптацію міфів про розселення слов'ян до біблійних текстів, зокрема трактування полян як Божого народу з правдивим отчим законом. І це, безумовно, формує новизну у висвітленні цієї теми і додає наукової ваги дисертації. У цьому контексті надзвичайно важливим є роздуми автора про постання найважливішого концепту національної віри, сформульований митрополитом Іларіоном, який, «домагаючись політичного політичного усамостійнення Русі, її незалежності від Візантії (...) апелює до священих текстів (у яких зрозуміло нема слова «Русь») і досягає вищої легітимізації Руської землі» (с. 97).

У заключному розділі дисертації аналізується участь православної церкви у державотворенні Русі у двох основних сферах: державно-політичній та духовно-культурній. Першу сферу Т. Зінкевич розглядає з позиції того, що у відносинах між державою й церквою в Русі встановилась система гармонії або «симфонії», при чому церква виступала невід'ємною частиною держави (с. 118). Гарантами цієї гармонії з боку церкви були, передусім, митрополити, які за словами автора «не ставали на чийсь бік у князівських уособицях, а послідовно відстоювали єдність митрополії та держави». Цю думку у дисертації

вдало підкріплено літописними свідченнями з 1097 р., 1101 р., 1136 р. та особливо 1195 р. Автор почергово аналізує функції, якими вповні або частково було наділеновищих церковних ієрархів: законотворчу, судову, дипломатичну та ін. Однак, пишучи про інститут «єпископа» (с. 125–126), автор оминає становлення єпархій, розгляд яких у просторі та часі (зокрема, за допомогою картографування) став би добрим інструментом для з'ясування кореляції між функціонуванням державного організму Русі та розростанням впродовж трьох століть церковної структури. У дисертації також не згадано про феномен інституту «новогородського архієпископа» та його тривкий зв'язок з тогочасним політичним укладом Новгорода. Т. Зінкевич на сторінках своєї роботи не торкається майнового стану Церкви, зокрема умов володіння землею, аналіз яких дав би добре підґрунтя для з'ясування (не)залежності релігійної верхівки від світської.

Цілковито поділяємо тезу дисертанта, що «наявність митрополії сприймалася як важливий атрибут державності» (с. 123), однак, на наш погляд, цю думку, незважаючи на хронологічні рамки дисертації, вартувало б додатково аргументувати традиціями резидування предстоятелів Руської церкви у Владимири-на-Суздалі. До того ж, активне державотворення на уламках Руської імперії супроводжувалося творенням, завдяки політичній волі місцевих правителів, окремих церковних інституцій: приміром, Галицької та Литовської митрополій. Відсутність цих та інших конкретних прикладів роблять висновки подібного гатунку аж надто узагальнюючими. До цього додамо, що аналіз участі духовенства у державотворенні Русі у дисертації хибує на надмірну статику процесів. Русь як держава була динамічним організмом, як територіально, так і політично. Тож розгляд окресленої проблематики мав би передбачати і відповідну динаміку щодо участі Церкви у державному житті. Аналогічну справу маємо з уже згадуваною «києвоцентричністю» дисертації, яка відсунула на загумінки співжиття релігійної та світської влади на місцях, зокрема в удільних князівствах. Приміром, специфіку таких процесів на локальному рівні ілюструє постать

галицького єпископа Артемія, який на переломі 1230–1240-х рр. разом з місцевими боярами творив потужну опозицію до Романовичів.

У наступному підрозділі дисертант торкається участі Церкви у духовному та культурному житті Русі. У першому випадку автор висвітлює еволюцію сімейно-родинних відносин та творення нової суспільної моралі з акцентом на житті людини як вищій цінності. Цікавою тут виглядає критика дисертантом класового підходу до оцінки соціального змісту руського християнства. Та виникає питання, чи справді основним мотивом для мовчазної більшості у прийнятті християнства було те, що вона побачила «у новій вірі й церкві силу, яка могла її захистити» (с. 134). Така думка має радше суб'єктивний характер й хибує відсутністю джерельних підтверджень для її аргументації. Натомість, жодних застережень не викликає роль Церкви у поширенні писемності та розвитку освіти й науки, які детально розглядаються у дисертації. Однак тут серед переліку творів християнських книжників абсолютно штучним виглядає *passus* про «Слово о полку Ігоревім», чи не перший взірець саме світської літератури на Русі. Чимало уваги автор приділив сакральному будівництву на Русі, де еталонними пам'ятками виступили Десятинна церква та Софіївський собор у Києві. У дисертації висвітлено не лише історичні обставини чи техніку будівництва, але й прийоми внутрішнього облаштування храмів: мозаїки, фрески та станковий живопис (іконопис). Проте, автор повністю оминув впливи романської архітектури, які мали місце у князівствах на заході Русі. Та й розгляд іконопису лише на двох сторінках тексту (с. 160–161) не вніс нових фактів до уже хрестоматійної аксіоми про визначальний вплив Візантії на цю ділянку релігійного мистецтва. Помітно і обсягом, і аргументованістю тез, з поміж інших блоків сакральної культури опис на сторінках дисертації музичного мистецтва Русі, зокрема його релігійної складової.

Окрім того, Т. Зінкевич пише про розвиток прикладного мистецтва, зокрема у руслі виготовлення предметів особистого культу. І саме в цьому місці разюче проявляється ігнорування автором археологічних джерел. Менше ніж на одній сторінці тексту автор описує артефакти, наділені сакральною функцією, причому половина з цього стосується хрестоподібних підвісок середини Х–

початку XI ст. Тут бракує «матеріальної» конкретики, яка б дозволила простежити як початки впровадження християнства на Русі, так і участь князівської влади у цих процесах. Приміром, на Пліснеському курганному могильнику (тепер поблизу с. Підгірці Бродівського р-ну Львівської обл.), де поховано представників варязької дружини київських князів, віднайдено кілька срібних хрестиків, виготовлених у доволі кустарній техніці, яка свідчить про їх використання саме як хрещальних символів, а не прикрас. Так-от, пліснеські поховання з багатим супровідним інвентарем (предмети оздоблення та побуту, прикраси) як найкраще ілюструють явище двовір'я, яке склалося на ґрунті симбіозу язичництва та християнства. Ці та інші приклади безсумнівно б збагатили дисертацію і що, найголовніше дозволили б розглянути окреслену проблематику поетапно та у різних просторових чи навіть суспільних зразках.

Окрім того, у роботі виокремлюються ще дві наскрізні проблеми, які можемо трактувати як серйозні недоліки. Першочергово, маємо на увазі невпорядкованість термінологічного апарату, яка проявляється навіть у різнописанні назв Руської держави: це і «Давня Русь», і «Україна-Русь», і «Київська Русь», і «Києво-Руська держава». Інша наша заувага стосується того, що Т. Зінкевич розглядає Русь абсолютно відірвано від тодішнього загальноєвропейського тла. І це дивує, бо ж християнство, хоч і іншого обряду, було також одним з підмурівків у формуванні державних структур «латинського світу».

Загалом дисертація Т. Зінкевича написана належним науковим стилем, основний матеріал викладається чітко, послідовно і логічно. Варто також відзначити, що наприкінці розділів робляться виважені висновки, які підсумовують викладений у них матеріал. Дослідження підготовлене з дотриманням актуальних вимог до таких наукових праць. В ньому чітко визначені мета та завдання, обґрунтовано власні положення і гіпотези, дисертація пройшла відповідну апробацію. Автореферат і висновки відповідають змісту дисертаційної праці.

Подані вище зауваження не впливають на загальну позитивну оцінку дисертації Т. Зінкевича, яка є самостійною завершеною науковою працею і

відповідає вимогам пунктів 9, 12, 13 "Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника", затвердженого Постановою Кабінету міністрів України № 423 від 24 липня 2013 р. № 567 (зі змінами та доповненнями). Тож її автор, Зінкевич Тимофій Семенович, заслуговує присудження наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

Кандидат історичних наук,
завідувач відділу охорони та популяризації
історико-культурної спадщини
Комунального закладу Львівської обласної ради
“Адміністрація історико-культурного заповідника
“Давній Пліснеськ”

Ляска В. М.

Лідник заслужена відмінна охорона та
 популяризації історико-культурної спадщини,
 кандидата історичних наук

заслужую

Шелег Д.М.